

KIRÁLYI ÉLET – KIRÁLYI HALÁL?

Hodossy-Takács Előd
DRHE – Debrecen

1. Bevezetés; 2. A vizsgált szöveg elhatárolásának kérdései; 3. A formakritikai iskola megjelenése és hatása; 4. Szerkezet, témák és motívumok; 5. Az „Egész” keresése és a kontextus; 6. Konklúzió; 7. Felhasznált irodalom

„Én már elmegyek azon az úton, amelyen minden földi ember elmegy” mondta Dávid király utódául kiszemelt fiának, Salamonnak (1 Kir 2:2). Igen, minden ember elmegy, és mindenki ugyanoda megy. Viszont az is igaz, hogy a legtöbb általunk ismert kultúrában a királyok utolsó útja és nyughelye mégiscsak eltér az alattvalókéétól. A vizsgálat tárgya éppen ez: a király halála. Nem kerül bemutatásra a halál-temetkezés minden részlete, és nem elemzem a közemberek, az előkelők és a még náluk is előkelőbbek temetkezési szokásait. A kérdés ennyi: hogyan tanúskodnak a királyok haláláról a régészeti emlékek, és mit árul el az Ószövetség, ezen belül is a Királyok két könyve?

A KIRÁLY HALÁLA ÉS A KIRÁLYSÁG INTÉZMÉNYE

A királyok könyvében megtaláljuk Izrael és Júda, valamint néhány környező nép királyainak történetét, értelemszerűen haláluk szokványos vagy épp különleges leírását. Ezeket végignézve azt látjuk, hogy a királyok életének vége ugyanúgy alakul, mint más halandóké. Amennyiben minden szerencsésen alakul, a király egész egyszerűen elhalálozik, a leggyakoribb visszatérő formula alkalmazásával: *„pihen-ni tér az őseihez”*. De nem mindig így történik ez, és a királyok könyveiben tucatnyi izraeli, júdai és idegen uralkodó szenved erőszakos halált. Ilyen pl. Benhadad halála, aki épp akkor betegedett le, mikor Elizeus Damaszkuszban járt. A király tudni szeretne volna, vajon milyen további életesélyei vannak még. A cél érdekében ezért, illő ajándékok

kíséretében Hazáélt küldte Isten emberéhez. Ő viszont próféciát kap, így tudja meg, hogy ő lesz arám királya, aki majd Izraelt is el fogja nyomni. Ilyen helyzetben egy talpraesett potenciális trónkövetelő nem szokott késlekedni — és nem késlekedett Hazáél sem. Egy vizes takaróval fojtotta meg Benhadadot, ahogy arról 2 Kir 8:7-15 beszámol. Az erőszakos halál visszatérő elem a királyok könyveiben, különösen is az északi királyság esetében. Izrael 200 éves fennállása alatt 19 király uralkodott négy fővárosban,¹ közülük kilenc pártütéssel került a trónra. Hét király lett gyilkosság áldozata, egy pedig öngyilkosságot követett el...² Ehhez képest Jeruzsálem, a jeruzsálemi udvar maga volt a béke szigete. Kirívó esetként tartjuk számon Ahazjának, Júda királyának halálát, aki Jéhu előli menekülése során kapott halálos sebet. Igaz, ez nem Jeruzsálemben, és nem is a déli királyság területén történt — Jibleám mellett kapott sebet, Megiddóban halt meg, Jeruzsálemben temették el (2 Kir 9:27-28). Ezt követően azonban valóban nagy vérengzés támadt Jeruzsálemben, mégpedig Ataljá jóvoltából, a halott király anyja „kipusztította a királyi család minden ivadékát”, az egyedülként sikerrel megmenekülő Jóás kivételével, aki Ataljá megölését követően kerül majd trónra (ld. 2 Kir 11). Minden jel szerint a bibliai szerzők számára kedves téma volt a királygyilkosságok megörökítése, a már említettekén kívül ezt mutatja Éhúd gyilkosságának története (Eglón, Móáb királyának megölése, Bír 3), és a Szanhérib elleni merénylet (fiai által, 2 Kir 19:36-37).

Mindezek a történetek önmagukban is különlegesek, most azonban számunkra nem a merényletek tényleges leírása az érdekes, hanem a funkciójuk az Ószövetségben. A királyság intézményrendszerével kapcsolatban számos publikációt megjelentető William Hallo szerint az izraeli és az idegen királyok halálának bibliai tradíciója az egész királysághoz fűződő felfogás kontextusában értelmezhető.³ A király halála az élet része, ugyanakkor ideológiai kérdés is. Ahol a királyság megítélése pozitív, és ezzel párhuzamosan ez az intézmény az ideológiai rend része, ott a királynak békében, mondhatni „ágyban, párnák közt” kell elhunynia, méltó temetésben kell részesülnie, és természetesen róluk haláluk után sem feledkeznek meg. Ahol viszont a rend ellen való ez az intézmény, vagy a király istentelen, engedetlen: ott nincs, nem lehet, ill. jó lenne ha nem lenne békés halála. Köztudott,

¹ Sikem, Penuel (1 Kir 12:25), Tirca (1 Kir 15:33), Samária (1 Kir 16:24).

² Hoppe, *ABD* 3: 562-63.

³ A szerző elsősorban a mezopotámiai kontextusra koncentrál. A királyság ideológiájának közismert kutatója ő, pl. a király „születéséről”; és a megistenülő király tiszteletéről írt (lásd *Love and Death in the Ancient Near East* 1987: 45-52; *VT Supp.* 40, 1988: 54-66). A király haláláról: „The Death of Kings: Traditional Historiography in Contextual Perspective”, in *Ah, Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor* (Scripta Hierosolymitana 33) 1991: 148-65.

hogy az ókori keleti kultúrákban a királyság megítélése általában pozitívabb, mint a bibliai gondolkodásban. Ezt jól példázza a sumér királylista kezdő sora: „amikor a királyság alászállt az égből...”⁴ Itt a helyzet egyértelmű: ha a királyság az égből szállt alá, akkor az nem más, mint az emberi társadalom isteni rendelkezésnek megfelelő normája.⁵ Az újasszír birodalom idején az egész fennálló rendszer centruma a király maga, ő a birodalom szilárd pontja, hatalma abszolút és vitathatatlan, ha pedig valaki azon töprengett volna az alattvalók közül, hogy ugyan miféle kapcsolatban áll az uralkodó az istenséggel, annak elég volt felidézni emlékezetében Assur-bán-apli koronázási himnuszát, vagy ha nem emlékezett rá fejből, hát elballaghatott Assúrba és ott utána nézhetett. Szövegünk így szól:

„Samas, az és a föld királya, emeljen téged a négy égtáj [feletti] vezető hatalomra! Assúr, aki neked [a jogart adta] hosszabbítsa meg napjaidat és éveidet! Terítse országodat szélteben a lábaid elé! ... Anu adta koronáját, Illil adta trónját, Ninurta adta fegyverét; Nergál adta fényes ragyogását.”⁶

Az ókori keleten a királyság a társadalmi, politikai rend része történetének első pillanatától kezdve, és a királyság megszűnése a nemzeti történelem végét, utolsó pillanatát is jelzi. Ezzel szemben — mondja Hallo⁷ — az izraeli gondolkodásban a királyság aberráció. A királyok halálának bibliai tradíciója az egész királyság intézményét elutasító bibliai nézőpont megerősítését, alátámasztását szolgálja. Ugyanezzel a céllal kerül rögzítésre számos idegen király erőszakos halálának története, legalább egy-egy megjegyzés erejéig. Az üzenet ennyi: a királyság, mint intézmény ellentétes Isten akaratával, és a legtöbb, amit az uralkodó remélhet az az, hogy elkerüli az erőszakos, vagy túlságosan korai halált.⁸

Helyesnek tűnik Hallo véleményének idézése mellett ezen a ponton két megjegyzést tenni:

1. bizonyos kategóriákat mindig szűkítenünk kell – mi annyit tudunk az izraeli gondolkodásról, amennyit számunkra a Szentírás megőrzött. Márpedig ez minden bizonnyal csak egy igen szűk szelet. Tehát: nyilván egészen más álláspontot képviseltek a királyság ideológiai alapjairól a trón éppen soros várományosai, mint JHVH kis számú hűséges követője. De mi ez utóbbi csoport vélekedését ismerjük.

⁴ Ókori keleti történeti chrestomathia, 85. oldal (az 1999. évi hetedik kiadásban).

⁵ Hallo, „The Death of Kings”, 153.

⁶ A. Kuhrt, *Az ókori Közel-Kelet*, 245, 247.

⁷ Hallo, „The Death of Kings”, 151.

⁸ Hallo, „The Death of Kings”, 153.

2. Magam részéről az ideológiai különbségek kialakulása mögött nem elhanyagolható szempontnak tartom az időt, mint összetevőt. Óriási a különbség, mert míg az ókori kelet nagy birodalmiban több évezredes királyság-tapasztalatról beszélhetünk, addig Palesztina népeinek se a birodalmi lét, se pedig évezredes királyság nem adatik meg. Edom, vagy Móáb esetében jóindulattal kétháromszáz éves királysággal számolunk, királylistánk nincs, csupán néhány uralkodói név maradt fenn. Izrael kétszáz évet él meg, gyakorlatilag egymást érik a dinasztia-váltások. Júda pedig (ismerve napjaink Dávid-Salamon vitáit) igen nehéz eset, talán nem fogunk nagyon mellé, ha ennyit mondunk: kb. a 10-6. sz. között élt, mint királyság. De ennek a periódusnak is legnagyobb részében Júda világpolitikai jelentősége meglehetősen marginális, ha nem elhanyagolható. Az ideológia kialakulásához kellett volna sok pozitív tapasztalat, ami nem állt rendelkezésre, talán épp ezért került megalkotásra a salamoni aranykor hagyománya. De azt is a tapasztalattal magyarázzuk, hogy miért volt olyan hihetetlenül nagy a jelentősége Dávid házának a fogság utáni remények, majd később a messiási várakozások tekintetében: Júdának csak Dávid házával kapcsolatban volt királyság-tapasztalata.

KIRÁLY ÉS TEMETKEZÉS IZRAELBEN ÉS JÚDÁBAN

A királyok halálát kötött formulák írják le a Héber Bibliában. Ezek a kötött formulák meglehetősen következetesen kerülnek alkalmazásra, Dávid után a séma a következők szerint alakul:

Király neve	Formula	Igehely
Dávid	„ <i>pihenni tért őseihez és eltemették Dávid városában ... azután Salamon ült apjának, Dávidnak a trónjára.</i> ”	1 Kir 2:10
Salamon	„ <i>pihenni tért őseihez és eltemették apjának, Dávidnak a városában. Utána fia, ... lett a király</i> ”	1 Kir 11:43
Roboám	„ <i>pihenni tért őseihez és eltemették <u>apjának, Dávidnak</u> a városában. Utána fia, ... lett a király</i> ”	1 Kir 14:31
Abijjá	„ <i>pihenni tért őseihez és eltemették Dávid a városában. Utána fia, ... lett a király</i> ”	1 Kir 15:8
Ászá	„ <i>pihenni tért őseihez, és <u>ősei mellé temették</u> ósatyja Dávid városában. Utána fia, ... lett a király</i> ”	1 Kir 15:24
Jósáfát	„ <i>pihenni tért őseihez és eltemették ősei mellé,</i>	1 Kir 22:51

	<i>ősatyjának, Dávidnak a városában. Utána fia, ... lett a király"</i>	
Jórám	<i>„pihenni tért őseihez és eltemették ősei mellé Dávid városában. Utána fia, ... lett a király"</i>	2 Kir 8:24
Ahazjá	<i>„eltemették sírjába ősei mellé, Dávid városában."</i>	2 Kir 9:28
Ataljá	(illegitim módon kerül a trónra, temetéséről nincs adat)	
Jóás	<i>„Ősei mellé temették Dávid városában. Utána fia, ... lett a király."</i>	2 Kir 12:22
Amacjá	<i>„eltemették ősei mellé Jeruzsálemben, Dávid városában. Ekkor Júda egész népe fogta a tizenhat éves Azarját, és őt tette királlyá apja, Amacjá helyett."</i>	2 Kir 14:20
Azarjá (Uzijjá)	<i>„pihenni tért őseihez és eltemették ősei mellé Dávid városában. Fia, ... lett utána a király"</i>	2 Kir 15:7
Jótám	<i>„pihenni tért őseihez és eltemették ősei mellé ősatyjának, Dávidnak a városában. Utána a fia, ... lett a király"</i>	2 Kir 15:38
Áház	<i>„pihenni tért őseihez, és eltemették ősei mellé Dávid városában. Fia, ... lett utána a király. "</i>	2 Kir 16:19
Ezékiás	<i>„pihenni tért őseihez. Utána a fia ... lett a király. "</i>	2 Kir 20:21
Manassé	<i>„pihenni tért őseihez, és eltemették palotája kertjében, az Uzzá-kertben. Fia ... lett utána a király"</i>	2 Kir 21:18
Ámón	<i>„Az Uzzá-kertben levő sírba temették el. Utána a fia, Jósiás lett a király. "</i>	2 Kir 21
Jósiás	<i>„Szolgái holtan vitték el Megiddóból egy harci kocsin; Jeruzsálembé vitték, és eltemették a sírjába. Az ország népe azután fogta Jóáházt, Jósiás fiát; felkenték, és királlyá tették apja után. "</i>	2 Kir 23:30
Jóáház	(Néko deportálja, nincs adat)	
Jójákim	<i>„pihenni tért őseihez Jójákim, utána pedig fia, Jójákin lett a király. "</i>	2 Kir 24:6
Jójákin	(Babilónba deportálva, nincs adat)	
Cidkijjá	(Babilónba deportálva, nincs adat)	

Megjegyzések:

Dávid példáján jól látszik, hogy a „pihenni tért őseihez” kifejezést mechanikusan használják, nem valószínű, hogy Dávid, a dinasztiaalapító ténylegesen is az ősök mellett nyugodott volna. Az viszont lehet, hogy

ez a kifejezés pusztán annyit jelöl, hogy családi sírboltban talált nyughelyet. Csak Roboámnál jelenik meg az „*ősei mellé*” formula.

Feltűnő: az erőszakos halált elszenvedő Ahazjá nem „*pihenni tér*”, hanem egyszerűen eltemetik. Ez a fentebb vázolt teóriát látszik erősíteni: ilyen vég jut ki annak, aki a bűnös, prófétákat üldöző északi királyokkal cimborál! De a teológiai motívum erőssége igazán tisztán Jóás esetében látszik: ő ugyan tett lépéseket a templom kijavítása érdekében, de templomi kincsekkel váltotta meg Jeruzsálem szabadságát az arám fenyegetés (Hazáél) idején. Ezért, vagy ettől függetlenül, talán már soha nem tudjuk meg, de mindenesetre ő is merénylet áldozata lett, és nem „*pihenni tér*”, hanem egyszerűen eltemetik. Ugyanígy történik a Lákisba menekülő, de ott megölt Amacjával is.

Ezékiás esetében egy feltűnő új elem: királyunk egyszerűen pihenni tér, de nem tudjuk meg, hol temetik el. Manassé az Uzzá kertben talál nyughelyet, majd következik Ámón, aki gyilkosság áldozata. Nála, mint a fenti példákban, a „*pihenni tér*” formula elmarad.

Jósiás esete sem lóg ki a sorból, a formulák használatának rendkívüli következetessége itt derül ki. Ő, az egyértelműen pozitív figura erőszakos halált szenved, csatában esik el – a „*pihenni tér*” formula tehát nem bukkan fel.⁹

Jójakim esetében azt látjuk, hogy Ezékiáshoz hasonlóan nála sincs megadva a temetkezési hely. Ennek oka talán annyi, hogy ő az ostrom alatt halt meg – ezért a szokásos királyi temetésre (aminek lefolytatásáról semmit nem tudunk) nem volt mód.

A deportált királyokról nincs adatunk.

A következetes kifejezéshasználattal nyilvánvalóvá válik, ha röviden áttekintjük az Izraeli királyokat is:

Király neve	Formula	Igehely
I. Jeroboám	„ <i>pihenni tért őseihez, és helyette fia, Nádáb lett a király.</i> ”	1 Kir 14:20
Nádáb	Nincs adat	Ld. 1 Kir 15:27,31
Baasá	„ <i>Baasá pihenni tért őseihez, és eltemették Tircában. Utána a fia, Élá lett a király.</i> ”	1 Kir 16:6
Élá	Nincs adat	Ld. 1 Kir 16:14
Zimri	Nincs adat	
Omri	„ <i>pihenni tért őseihez, és eltemették Samáriában. Utána a fia, Aháb lett a király.</i> ”	1 Kir 16:28
Aháb	„ <i>eltemették a királyt Samáriában.</i> ”	1 Kir 22:37

⁹ Jósiás haláláról, és a királynak a Krónikás által rajzolt portréjáról legújabban ld. C. Mitchell, „The Ironic Death of Josiah in 2 Chronicles”, *CBQ* 68 (2006) 421-35.

Ahazjá	Nincs adat	2 Kir 1:17
Jórám	Nem temetik el – Nábót birtokára dobják a testét Jéhú parancsára.	2 Kir 9:25-26
Jéhú	„ <i>pihenni tért Jéhú őseihez, és eltemették Samáriában. Utána fia, Jóáház lett a király.</i> ”	2 Kir 10:35
Jóáház	„ <i>pihenni tért Jóáház ősei mellé; Samáriában temették el. Utána a fia, Jóás lett a király.</i> ”	2 Kir 13:9
Jóás	„ <i>pihenni tért Jóás őseihez, és Jeroboám ült a trónjára. Jóást pedig eltemették Samáriában Izráel királyai mellé.</i> ” „ <i>pihenni tért Jóás őseihez, és eltemették Samáriában, Izráel királyai mellé. Fia, Jeroboám lett utána a király.</i> ”	2 Kir 13:13, 14:16
II. Jeroboám	„ <i>pihenni tért Jeroboám őseihez, Izráel királyaihoz, és utána a fia, Zekarjá lett a király.</i> ”	2 Kir 14:29
Zekarjá	Nincs adat	
Sallum	Nincs adat	
Menahém	„ <i>pihenni tért Menahém őseihez. Utána a fia, Pekahjá lett a király.</i> ”	2 Kir 15:22
Pekahjá	Nincs adat	
Pekah	Nincs adat	
Hóséa	Nincs adat, deportáció	

Jeroboám temetési helye ismeretlen, de békében hal meg, így itt a „*pihenni tér*” formula nem maradhat el. Nádáb esetében sem tudjuk meg, hová temették, de ő még erőszakos halált is hal, és ez a két tény azt eredményezi, hogy egyáltalán nincs formula temetésére, csupán a számkra most nem érdekes „*Nádáb egyéb dolgai, mindaz, amit véghezvitt, meg vannak írva Izráel királyainak a történetéről szóló könyvben*” mondat szerepel (1 Kir 15:31).

Baasá esetében minden szükséges adat, és a békés halál is rendelkezésre áll — így az ő formulája gyakorlatilag megegyezik a jeruzsálemi kollégákéval. Fia, Élá már kevésbé szerencsés — az ő esete és formulája megegyezik Nádábéval. Talán annyival volt szerencsésebb, hogy halála pillanata erőteljes részegségének köszönhetően számára gyakorlatilag észrevétlenül suhant el a tircái este félhomályában (16:9-10). A mindössze hét napig uralkodó Zimri öngyilkos lett (16:18).

Omri békében hal meg, halál formulája is ennek megfelelő, annak ellenére őseihez tér, hogy ősei nyilván nem nyugszanak Samáriában — mivel a várost ő alapítja. Áháb harci sérült — itt nincs „*pihenni tér*” formula.

Ahazjá esete különös. Formulája nincs, illetve azt olvassuk, hogy utána Jórám, Áháb másik fia lett a király (2 Kir 1:17, 8:16). Nem tudjuk

hová temették, de azt igen, hogy betegségben hal meg. Ugyanez történt Ászával — neki a lába betegedett meg, ő mégis „*pihenni tér*”. Akkor miért nem jár ugyanez a formula Ahazjának is? Az ok talán csak az, hogy Ahazját ugyan nem öli meg senki, de prófétai ítéletmondás jut osztályrészéül, amiért Baalzebúbhoz fordult gyógyulást keresve. A következmény: „*meg is halt az Úrnak a szava szerint*” (2 Kir 1:17). De itt kell szólni az Ászá — Ahazjá történet egy másik lehetséges párhuzamáról is. A Krónikás ugyanis az Ászá láb-betegségről szóló tudósítást, ami 1 Kir 15:23-ban bukkan fel, megtoldja: „*de betegségében sem az Úrhoz folyamodott, hanem az orvosokhoz*” (2 Krón 16:12). Első hallásra kicsit furcsa az ellentmondás, kivéve ha tudjuk, a héber szöveg összefüggését. Ugyanis itt az Isten keresésével szemben a gyógyítás, orvoslás áll. Csak pontáció kérdése: a *√rp'* (gyógyítani) gyökből értelmezve orvosokhoz fordult Ászá, avagy a holt lelkek segítségét kereste.¹⁰

Jórák Jéhú áldozata, neki nem jut temetés.

Jéhú, a dinasztiaalapító méltóképp és méltó helyen temetkezik; pártütéssel lesz király, Samáriában temetkezik, mégis „*őseihez tér*”.

Jóáházhoz nincs megjegyzésünk, Jóás viszont érdekes: nehéz megmagyarázni, hogy neki miért van két alkalommal is megörökítve halála. Talán egy idő után már a szerzők — szerkesztők is belezavarodtak abba a kuszaságba, amit az azonos nevű Izraeli és Júdai királyok történetének párhuzamos futtatása jelent. Ne feledjük: az izraeli Jóás a júdai Jóás fia, Amacjá ellen harcolt Jeruzsálemben, tehát noha a szerzők már a 13:13-ban tudósítanak haláláról, mégis kénytelenek újra foglalkozni vele, mikor Amacjá (J) uralkodását ecsetelik. Kérdezhetnénk nyugodtan, hogy akkor miért nem elemzik előbb Amacját (J), és csak utána Jóást (I)? Ezt nem tehetik, mivel: „*Amacjá, Jóás fia, Júda királya még tizenöt évig élt Jóásnak, Jóáház fiának, Izrael királyának a halála után.*” (14:17) Talán legszerencsésebb, ha a Jóás (I) haláláról szóló kétszeres tudósítást egyszerű emberi okokkal magyarázzuk: a leggondosabb szerző is belezavarodhat saját munkájába. Ez a modern irodalomban is megesik.

Zekarjá és Sallum merénylet áldozata — így nincs adat temetésükre vonatkozóan. Menahém pedig békében tér pihenni, csak azt nem tudjuk meg, hová temetik? Pekahjá és Pekah folytatja a jó Izraeli hagyományokat — merényletben veszti életüket ők is. Hósea esete végül megegyezik a deportált Júdai királyokéval, nincs adat haláláról.

¹⁰ M. Smith, *The Early History of God*, 168; Ld. még: Hallo, „The Death of Kings”, 159 [Pope cikkére hivatkozva *UF* 19 (1987) 461. 97. jegyzet.]

NEKROPOLISZ?

Ami a fentiekből összefoglalható, nem különösebben komplikált. Megtudható a formulákból az utód neve, amennyiben egyenes ágon halad az utódlás, valamint a formulák már önmagukban is árulkodnak arról, hogy a király békében hunyt el, vagy erőszakos halált kellett elszenvednie. Látjuk, hogy a király halálakor megtudjuk a temetési helyet is — a következőkben még ezzel kell foglalkoznunk. Júdában és Izraelben egyaránt igaz, hogy a legtöbb esetben informál bennünket a szöveg a temetkezési helyről, több-kevesebb pontossággal. Izrael királyainál Tirca és Samária kerül említésre, tehát pusztán a főváros neve kerül megisméltésre, Júdában pedig általában a 'Dávid városa' kategóriával találkozunk. Valójában Dávidtól Áházig a júdai királyok formulája érdemi változáson nem esik át. Ezékiás után azonban a halál formula megváltozik. Ettől kezdve nem találkozunk Dávid városának említésével. Igaz, a Júda utolsó évszázadában uralkodó nyolc király közül csak kettő esetében van pontosan megjelölve a temetkezési hely: ők ketten Manassé és Ámón, mindketten az Uzzákertben letek végső nyugalomra. Ez a felismerés veti fel a kérdést: volt-e, létezett-e nekropolisz Jeruzsálemben, ha igen hol volt, és miért változtatták meg a temetkezési helyet? Az északi ország pusztulása, majd Jeruzsálem arculatának hetedik századi átalakulása mindenképp felveti ennek a kérdésnek a jogosságát.¹¹

Az ókori keleti államokban előszeretettel temetkeztek az uralkodók palotájukon belül. Kronológiai szempontból különösen fontos, hogy ez igaz az asszír uralkodókra is, erről szépen árulkodnak az elmúlt években jelentős publicitást kapó nimrudi sírleletek is.¹² Különösen is izgalmasak a III. és a II. jelű sírok. Az előbbiben II. Assurnászir-apli (883-859, a palotaépítő király, akinek uralkodása alatt az új főváros, Kalhu/Nimrud felvirágzott¹³) felesége nyugodott; a II. jelzetűben pedig két, talán júdai származású hercegnő pihent a 8. századból: Yaba, III. Tukulti-apil-essara (lánykori nevén Tiglatpilézer, 744-727) hitvese, ill. Atalya, II. Sarrukin (Sargon, 721-705) felesége.

Máig viszonylag kevés publicitást kapott egy érdekes felfedezés, mely Jeruzsálemhez még közelebb, Samáriába vezet bennünket. Jó egy évszázaddal ezelőtt, 1908-10 között a Harvard expedíciója azonosított egy ciszternát, mely a „Cistern 7” jelzetet kapta. Ma ezt a palotán belüli, 4 méter magas, 4,5 m X 5,9 m alapterületű, föld alatti, alagúton át megközelíthető helyiséget sírkamraként magyarázzák (*Tomb A*).

¹¹ A következőkhöz lásd N. Naaman, „Death Formulae and Burial Place of the Kings of the House of David”, *Biblica* 85 (2004) 245-54.

¹² Lásd Oates és Oates, *Nimrud* (2001).

¹³ Kuhrt, *Az ókori közel-kelet*, 226-30.

Ettől nem messze már az említett Harvard expedíció is azonosított egy sírt, ez a 7. számot kapta (*Tomb 7*). Egy 2003-ban megjelent tanulmányban¹⁴ a most felismert jelentősége okán ez a sír már új jelzettel, mint a „B sír” (*Tomb B*) szerepel. Az 'A' sírt stílusa és kora alapján Omri sírjaként, a 'B' sírt pedig Áháb, vagy valamelyik kései utóda sírjaként fogadta el azóta a publikálón (Norma Franklin) kívül N. Naaman is.¹⁵ Meg kell jegyezni, hogy mindkét sír teljesen kiürítve várta feltáróit, nincs semmiféle írott dokumentum arra, hogy valaha is királysírként funkcionáltak volna ezek a helyiségek — mindenesetre a palotakomplexumon belül helyezkednek el, és a szerzők analógiákkal dolgozva vázolják javaslatukat. A bibliai szöveg szerint Omrit Samáriában temették el, és az is bizonyítottnak látszik, hogy az Omrinak tulajdonított építkezésekkel egy időben készült az 'A' jelű sír — ha pedig így van, akkor a magyarázat is kézenfekvőnek tűnik. Az pedig, hogy a bőszen építkező Áháb, vagy valamelyik utóda, netalán egy előkelőség nyugodott a B sírban, már inkább a fantáziánkra van bízva. Azt nem gondoljuk, hogy egy elkészült sírt soha nem használtak. Annak viszont számos oka lehet, hogy egy sír üresen várja a feltárókat.

Visszatérve Jeruzsálembé, a kérdés most így fogalmazódik meg: vajon palotájukon belül, vagy azon kívül temetkeztek a Dávid-házi királyok? Jeruzsálem térségéből számos sír előkerült máig, a város legkülönbözőbb pontjain. (Kiemelkedő fontosságú temetkezési hely volt a mai Damaszkuszi kapu térségében, a St. Etienne kolostor környékén, valamint a Dávid városával átellenben, Siloam/Silwan területe.)¹⁶ Talán az említett paralelek alapján nem helytelen a feltételezés, hogy évszázadokon át a Dávid városában temetkező királyok a palotájukon belül kaptak nyughelyet. Ennek a helyzetnek vet véget a hetedik században az Uzzá-kert temetkező helyé alakítása. Természetesen nem tudjuk biztosan hol feküdt ez a kert, sőt talán Simonsnak volt igaza fél évszázaddal ezelőtt, mikor kijelentette, hogy teljesen hiábavaló fáradság azon törni a fejünket, hogy hol lehetett.¹⁷ Azért érdemes megjegyezni, hogy 2004-ben N. Naaman azzal a javaslattal állt elő, hogy azonosítsuk az Uzzá kertet a Neh 3:15-16-ban és más helyeken említett királyi kerttel.¹⁸ Itt a város újjáépítési munkái vannak leírva, ezt olvassuk:

¹⁴ N. Franklin, „The Tombs of the Kings of Israel. Two Recently Identified 9th Century Tombs from Omride Samaria”, *ZDPV* 119 (2003) 1-11.

¹⁵ Naaman, „Death Formulae”, 248.

¹⁶ M. Ben Dov, *Historical Atlas of Jerusalem*, 2002, 68-74. D. Ussishkin, *The Village of Silwan. The Necropolis from the Period of the Judean Kingdom*, 1993.

¹⁷ Saját szavaival: „useless to try to locate”. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, 1952, 207-08.

¹⁸ Naaman, „Death Formulae”, 249.

„A Selah-tónál levő várfalat is kijavította, a király kertjénél a Dávid városából lefelé vezető lépcsőzetig. Utána Nehemjá, Azbúk fia, Bét-Cúr fél kerületének a vezetője javíttatott Dávid sírjaival szemközt, a mesterséges tóig, és a vitézek házáig.”

Ebből úgy tűnik, hogy a király kertje közvetlenül a Dávid városánál, valószínűleg a falon kívül, a sírokkal szemközt helyezkedett el. A király kertjéről beszél az ostromlott várost leíró 2 Kir 25:4 is, e szerint egy kapu volt a király kertje mellett, és Manassé már idézett halál formulája alapján úgy tűnik, hogy az Uzzá-kert valóban a királyi palotához tartozott. Az azonosítás kétségkívül igen attraktív lehetőség, viszont e sorok írója inkább óvatos lenne most is, mint ahogy óvosságra kell intenünk Omri sírjának keresőit is: Jeruzsálem topográfiája még mindig annyira homályos előttünk, hogy nagyon nehéz vállalkozás egy-egy terület beazonosítása. Talán a fél évszázados tétel az igaz, és óvnunk kell magunkat a hasztalan erőlködéstől. Naaman gondolatmenete egyébként idén (2006) tavasszal komoly támadást kapott, így a vita folytatódását őszinte érdeklődéssel várhatjuk.¹⁹

De térjünk vissza az Uzzá kertbe, mert valójában teljesen mindegy, hogy hol feküdt. Ennek az inkább a jelentősége, hogy az ókori keleten a kertépítési királyi tett. A király, aki kertet plántál, világot teremt, a keleti királyok így maguk is alkotókká válnak isteneik mellett. A kertben nem azért temetkeztek, mert beteltek a sírkamrák! A sírkamrák gyakorlatilag nem tudtak betelni, hisz a padokról időről időre eltakarították a régebben elhunytak maradványait, és a felszabadult helyre mások testét helyezték. A begyűjtött maradványokat külön, pl. egy oldalkamrában helyezték el. A kert, a temetkezési kert Júda utolsó királyai esetében tudatos döntés volt. A hatodik század végén keletkezett prófétai irodalom egyik gyöngyszeme is ismeri a sírkerteket, és az ilyen helyeken folyó elítélendő praktikákat („*Ez a nép csak bosszant engem, dacol velem szüntelen. Kertekben mutatnak be áldozatot, téglalaotárokon tömjéneznek. Sírkamrákban üldögélnek, kriptákban töltik az éjszakát...*” Ézs 65:3-4). Ezékiel, a Manassé után pár évtizeddel élő próféta az új templom leírásakor fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Izrael királyainak temetkezőhelye megengedhetetlenül közel feküdt a régi szentélyhez (Ez 43:7-9). Kérdés, hogy vajon melyik királyok temetkezőhelye volt túlságosan közel? Azoké, akik az Uzzá-kertben nyugodtak, vagy azoké, akik a Dávid városában? Véleményünk szerint Manassé, aki nem tartozott a deuteronomista szerzők leginkább dédelgetett és megbecsült királyai közé, valamint Ámón kertben való temetkezése a falakon kívüli nyughelyre utalhat inkább, és ez bánthatta a Jeruzsálemi

¹⁹ F. Stavrakopoulou, „Exploring the Garden of Uzza: Death, Burial and Ideologies of Kingship”, *Biblica* 87 (2006) 1-21 véleménye szerint nagyon elhamarkodottan, feltételezések mentén haladt Naaman a két kert azonosításakor.

papságot, tehát ez a kert valahol a templom közelében lehetett.²⁰ Ezékiásról azonban nem tudjuk meg, hol nyugodott. A hallgatás kézenfekvő oka lehet, hogy már ő is az Uzzá kertben temetkezett: viszont ez a kert kivívta a papság nemtetszését. Ugyanígy hallgat a szöveg a másik pozitív szereplő, Jósias nyughelyéről: azt olvastuk, hogy holttestét „Jeruzsálembé” vitték (nem „Dávid városa”, mint a korábbi királyok nyughelyekor), majd a „sírjába” helyezték. Igen, spekulatív talajon állunk, de azt gyanítjuk, hogy ők bizony Manassé társaságában nyugodtak, de ezt így a szerzők nem közölhetik velünk! Mit gondolna a jámbor olvasó, ha még ki is hangsúlyoznák, amit nem muszáj, hogy a két nemes és igaz lelkű uralkodó a gonoszok társaságában, a papság szemében elfogadhatatlan helyen nyugszik! És maradt nekünk Jójákim, akinél szintén nincs megemlítve az Uzzá kert — nem is nyugodhatott ott, amennyiben a tétel helyes, hisz ha a kert tényleg a falakon kívül feküdt, ott az ostrom idején biztos nem rendezhettek méltó temetést neki.

VÉGEZETŰL: SZAKIRODALMI MEGJEGYZÉSEK

Néhány megjegyzés az elmúlt évek során a halál tárgykörében megjelent szakirodalommal kapcsolatban. A közelmúltban keletkezett irodalom a probléma sokrétűségéhez igazodóan rendkívül összetett. Az a könyv, amit címe alapján a legnagyobb érdeklődéssel vehetünk kézbe: Rachel S. Hallote: *Death, Burial and Afterlife in the Biblical World. How the Israelites and their Neighbors Treated the Dead* (2001) c. műve. Ez a munka sajnos a tudományos érdeklődés kielégítésére nem alkalmas, inkább ismeretterjesztő könyvként szolgál.²¹ Teljesen más jellegű Brian

²⁰ Naaman ellentétes véleményen van, szerinte Ezékiel kritikája a korábbi királyok sírjaira vonatkozik („Death Formulae”, 252).

²¹ A könyv gyakorlatilag tökéletesen mentes adattól. Csak egyetlen elemet emelek ki. Amikor Izrael szomszédainak halálhoz és temetkezéshez fűződő elképzeléseit elemzi, természetesen nem kerülheti meg a kánaáni-szírai hagyomány felbukkanását a Héber Biblia különböző részeiben. Néhány mondatos bevezető után megtudjuk, hogy a kánaáni halál-isten, Mót neve felfedezhető a bibliai halál fogalom mögött. Majd a magyarázat: ebben az izraeli vallás evolúcióját fedezhetjük fel. Izrael örökölte a kánaáni vallási hagyományt, sőt egykor maga is abban élt, majd a múlt eltörlése során Mót, a seol egykori ura egyszerűen köznévvé lett. Hasonló a helyzet Shuwala-val. Ő az Eufrátesz menti Emárból előkerült szövegek szerint a halál istennője. A szerző szerint „these ritual texts clearly identify Shuwala as the Syrian variant of Ereshkigal, Mesopotamian queen of the Netherworld.” Ez után a szerző közli: tekintettel arra, hogy a Seol nőnemű főnév a bibliai héberben, minden bizonnyal a helynév eredete mögött egy istennőt kell látnunk, tehát a halál istennője uralmi területének nevében él tovább. De nem csak a névben, hanem az is elképzelhető, hogy Izrael vallásában tovább él Mót és Shuwala, pl. Ézs 28 erre utal: „Szövetséget kötöttünk a halállal, és egyezsége léptünk a holtak hazájával (Mót, seol) ... Felbomlik a halállal kötött szövetségetek, és nem marad meg egyezségeitek a holtak hazájával (15, 18. vers)”: (113-114. oldal.) A gondolatmenet rendben lévőnek tűnik, de

B. Schmidt: *Israel's Beneficent Dead* (1994) c. rendkívül alapos könyve. Itt az ókori keleti anyag és a vonatkozó bibliai szövegek analízisét találjuk meg, a halál, temetkezés, gyász kategóriáit, hozzájuk kapcsolódó rítusokat.²² Gyásszal, a gyászhoz kapcsolódó rítusokkal foglalkozik könyvében Xuan Huon Thi Pham (*Mourning in the Ancient Near East and the Hebrew Bible*. JSOT Supp. 302. 1999). Három szöveg részletes analízisét végzi el, Jeremiás Siralmi 1. és 3. fejezetét, valamint Ézs 51:9-52:2-t elemzi. A bevezetésben kerül sor egy áttekintésre, itt néhány keleti szöveg kerül elő: Agade átka, Gilgames, Baal és Anat, Akhat; valamint nemzetközi viszonylatban III. Hattusili hettita király egy „kondoleláló” levele (13. sz.), Tusratta mitanni király levele III. Amenhotep halálakor IV. Amenhotepnek (Ehnatonnak); és Nabonidusznak, Babilónia királyának tettei anyja halálakor (547, ld. ANET 561-62).²³

A régészeti szempontokat röviden tárgyalja Amihai Mazar tanulmányként is használt művében (*The Archaeology of the Land of the Bible* 1990, 520 és következő oldalak.) A temetkezési helyek régészeti tárgyalását, az általános régészeti szempontok, a világ legkülönbözőbb részeihez kapcsolódó anyag felvázolását adja: Chapman, Robert, Kinnes, Ian és Randsborg, Klavs: *The Archaeology of Death* (1981). Ehhez szorososan kapcsolódik egy 1992-ben Manchesterben rendezett konferencia anyaga, mely *The Archaeology of Death in the Ancient Near East* (1995) címmel jelent meg, jó regionális áttekintést nyújtva (recenzió: NEA 60. 1. sz. 55. oldal, 1997.). 2002-ben a *Near Eastern Archaeology* egy teljes folyóiratszámot szentelt a halál régészetének (vol. 65. 2. sz.). Itt hat fontos tanulmányt olvashatunk, az első három a bronzkor három fő periódusával foglalkozik (David Ilan cikke: *Mortuary Practices in Early Bronze Age Canaan*, alapos áttekintésével bevezeti az olvasót a témába. A középső bronzkori cikket Rachel

egy, a széles publikumnak íródott monográfia esetében mindezt egy kicsit árnyaltabb érveléssel lenne szükséges levezetni. Legalább a végjegyzetek között várnánk néhány hivatkozást keleti szövegekre. Ha ez megvalósulna, akkor a mű esetleg tudományos körökben is használható lenne: mert a címe alapján ezt várnánk.

²² Külön érdekes számára a holtakról való gondoskodás, az elhunyt ősökhez fűződő viszony kifejezése. Érdemes megjegyezni bibliai szövegmagyarázatait – itt számos megállapítást tesz, amelyek napjaink vallástörténeti vitáihoz gyönyörűen illeszkednek. Ilyen pl. az a megjegyzése, melyben azt feszegeti, hogy az elhunyt ősökhez fűződő viszonyt feszegető bibliai szövegek (pl. Deut 14:1, 18:11, 26:14) nagy részben retorikai jellegűek. Mint mondja, régebben az írásmagyarázók előszeretettel magyarázták ezeket a szövegeket a kánaáni halottkultusz maradványaira utaló tiltásokként (138, 167. oldal). Schmidt szerint a helyzet az, hogy egészen Ezékiel koráig, sőt talán még tovább is, ezek a szokások (pl. a Deut 14:1-ben említett) teljesen legitim elemei voltak az izraeli gyásznak (170. oldal).

²³ Ezen kívül a bevezetésben tárgyalja a bibliai gyászt, ehhez Jób könyvének bevezető részét veszi elő, leginkább a vizsgálatásra és a vizsgálató személyére koncentrálni.

Hallotte, a már említett *Death, Burial and Afterlife* c. könyv szerzője írta; a késő bronzkorról pedig egy különleges aspektusból Garth Gilmour ír: *Foreign Burials in Late Bronze Age Palestine*). Számunkra talán mégis legérdekesebb Elizabeth Bloch-Smith tanulmánya: *Life in Judah from the Perspective of the Dead*. Szerzőnk alapos munkát végez, de ez nem meglepő, hisz könyve, mely 1992-ben Sheffieldben jelent meg, a halál-temetkezés kérdésének alapművévé vált (*Judahite Burial Practices and Beliefs about the Dead* JSOT Supp. 123). Természetesen cikke nem vállalkozhat arra, hogy olyan szisztematikusan járja körül a témát, mint az említett monográfia, mégis nagyon precíz munka. Megtaláljuk itt a vaskor periódusinak jellegzetességeit, valamint külön rendszerezve a sír-típusokat is. A folyóirat utolsó két cikke a perzsa (Samuel R. Wolff), ill. a hellén (Andrea Berlin) korszakkal foglalkozik.

Royal Life – Royal Death

Előd Hodossy-Takács

In this paper the author is looking through the biblical and extra-biblical evidence of royal death. First we find an evaluation of the relationship between royal ideology and the death of kings. If the kingship is part of the ideological order, and the king himself ruled according to the will of God (or: gods) for the well-being of the people, the royal figure is deceased peacefully. If this is not the case, the king should not die that way. Secondly, the death-formulae of the kings of Israel and Judah are listed and edited with the necessary notes; and finally the possible royal necropolis and the garden of Uzza in Jerusalem is considered.